

Vallašek, Adrián

Dielňa na výrobu hliněných fajok na Spišskom hrade

Archaeologia historica. 1983, vol. 8, iss. [1], pp. 233-242

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/139457>

Access Date: 29. 11. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

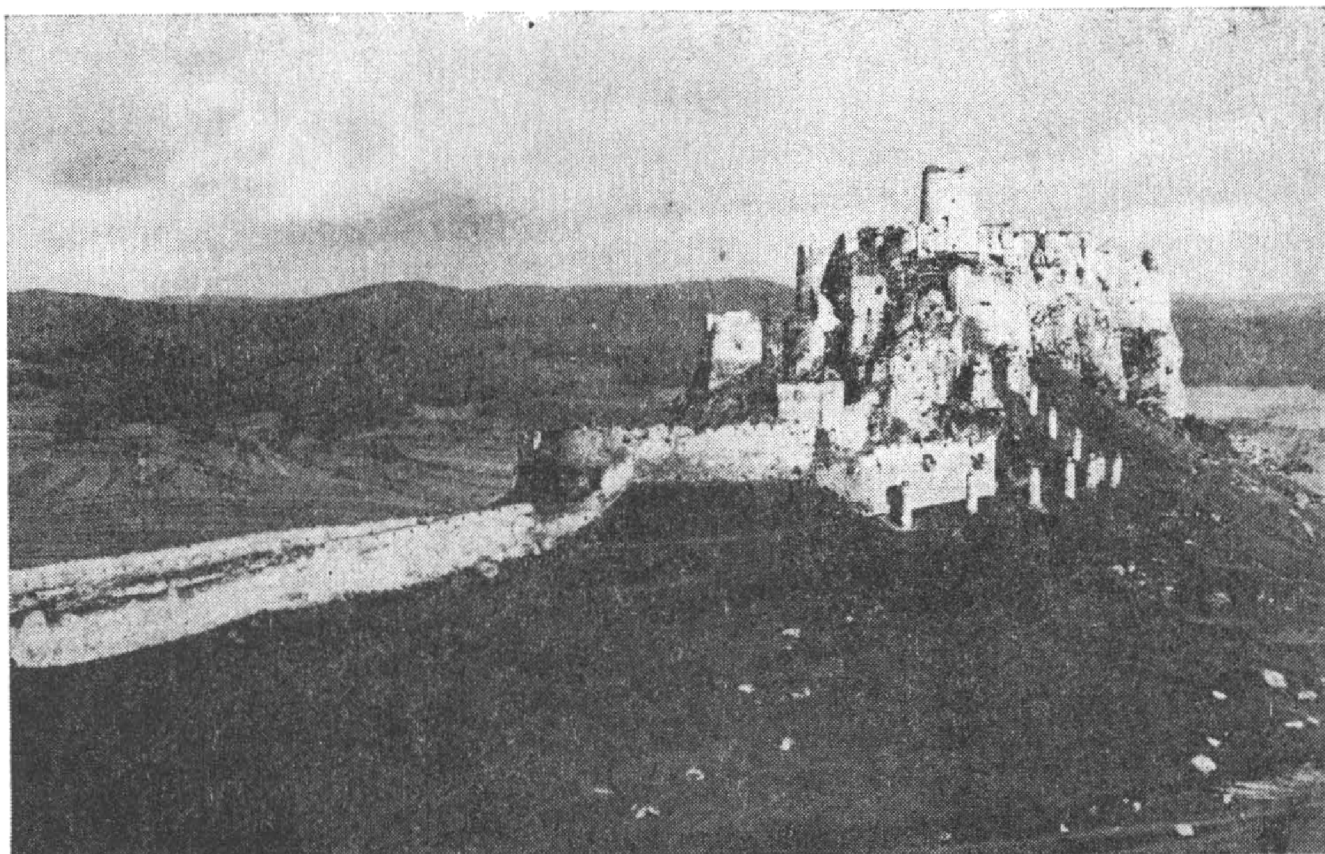
Dielňa na výrobu hlinených fajok na Spišskom hrade

ADRIAN VALLAŠEK

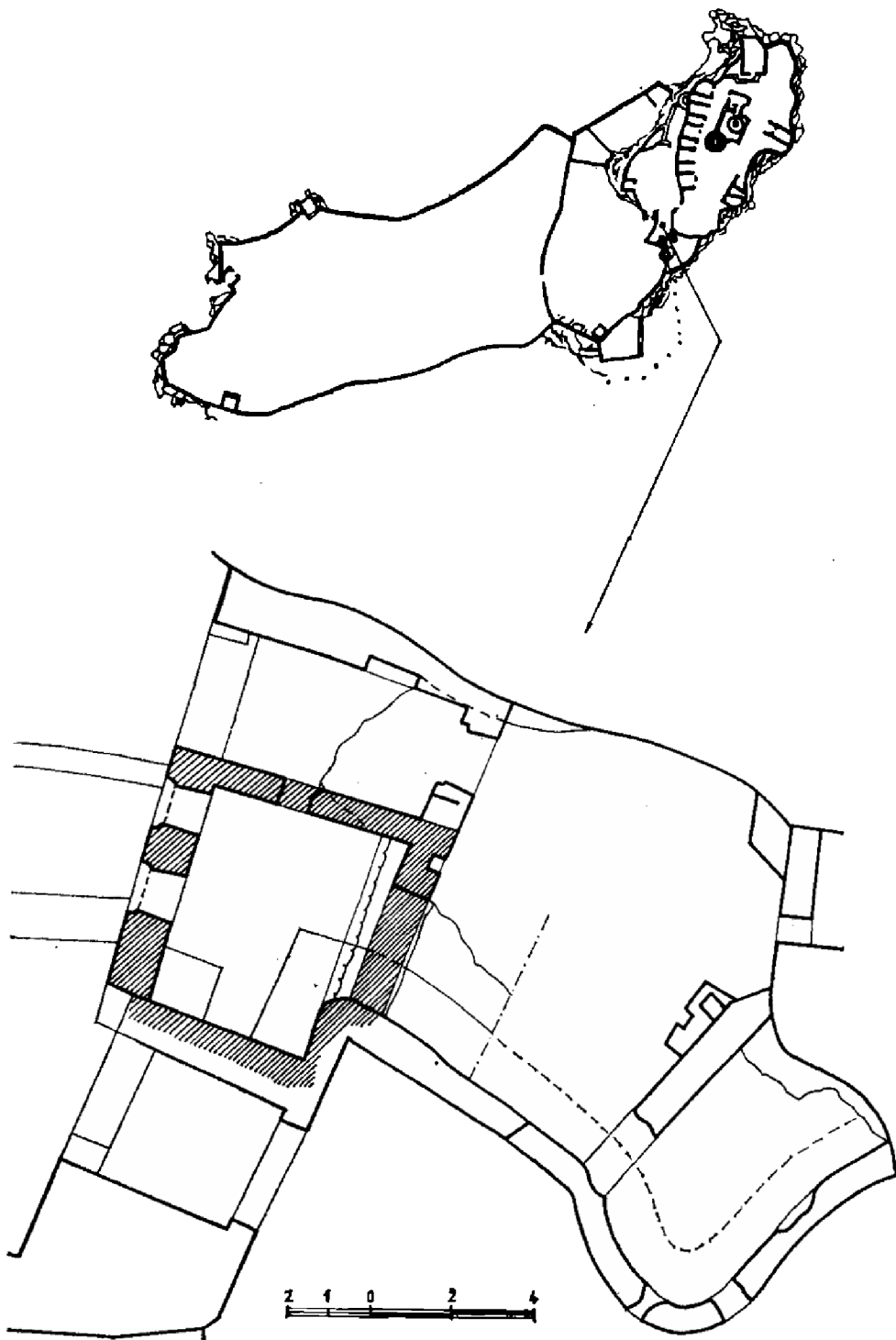
Za pravlasť pestovania tabaku a jeho požívania sa všeobecne uznáva Severná Amerika, kde vyspelé civilizácie Aztékov a Inkov veľmi holdovali tomuto krásnemu zlozvyku.

Po objavení Ameriky sa prostredníctvom cestovateľov, misionárov a námorníkov dostávajú poznatky o tabaku a fajčení i do Európy a to nielen ústnym podaním, ale i v oficiálnych správach a hláseniach napr. biskupa Las Casasa z r. 1492, alebo duchovného Pane Romana z r. 1494 (Aschennbrenner H.—Stahl G. 1950, s. 17—19; Kovács B., 1963, s. 235; Tabak, 1953, s. 13—14; Révai, 1912, s. 646).

Tou istou cestou sa dostávajú do Španielska i prvé tabakové semená, odkiaľ sa postupne jeho pestovanie rozšírilo do celej Európy, spočiatku ako rastlina liečivá a zázračná, no čoskoro ako rastlina pôžitkárska. V priebehu 16. storočia sa jeho pestovanie rozšírilo temer po celej Európe, ba začiatkom 17. storočia sa už pestuje i v Indii. Európania však tabak pestovali i mimo vlasti, napr. Španieli na St. Domingo, Angličania vo Virginii, Portugalci v Brazílii (Révai, 1912, s. 646).

Obr. 1. Spišský hrad, celkový pohľad od juhu.

Obr. 2. Situačný pôdorys hradu s detailom predhradla a dielne na výrobu fajok.

Do Uhorska prvý surový tabak prináša r. 1568 sedmohradský biskup Bornemissza Pál (Révai, 1912, s. 646; Takáts S. 1961, s. 256—267). Pri udomácnovaní tejto ušľachtilej rastliny v Uhorsku bude nutné počítať nielen vplyvom západným, ale tiež južným, prostredníctvom turkov, ktorých vplyv, aspoň pre určité oblasti mohol byť rozhodujúci.

Už koncom 16. a začiatkom 17. storočia sa fajčenie rozmohlo natoľko, že sa stalo dokonca i predmetom pápežskej klatby Urbana VIII. v roku 1624, ktorá bola odvolaná až o sto rokov neskôr.

Pestovanie tabaku bolo spočiatku voľné a neobmedzovali ho žiadne nariadenia. Najstarší štátny monopol na jeho pestovanie sa utvára vo Francúzsku v r. 1664, v Rakúsku 1728 a v Uhorsku r. 1868 (napr. v Uhorsku začiatkom nášho

Obr. 3. Južná časť predhradja počas výskumov.

Obr. 4. Vstupná brána románskeho predhradja.

storočia sa tabak pestoval na 90 000 holdoch s výnosom 700 000 q) (Révai, 1912, s. 649).

Spočiatku bolo fajčenie i v Európe iba na spôsob stočeného listu, ako to vyobrazuje Mathias de Lobel vo svojej knihe *Nova stirpium adversaria* z roku 1570. (Aschennbrenner H.—Stahl G. 1950, s. 35). No čoskoro sa objavujú hlinené fajky, ktoré prenikajú v 80. rokoch 16. storočia z Ameriky do Anglicka a Holandska a odtiaľ do celej Európy. Pri nich hlavičku i pípasár vyrobili z hlíny ako nedeliteľné, so značnou dĺžkou okolo 40—50 cm. Väčšiu obľubu si však získali fajky dvojdielne, pri ktorých bol spočiatku drevený pípasár taktiež dlhý, no čoskoro, najmä u vojakov a námorníkov sa z praktických dôvodov skrátil (Kovács B. 1963, s. 236).

Pri výskume Spišského hradu (obr. 1) v areáli tzv. Veľkého románskeho predhradla sa objavila dielňa na výrobu hlinených fajok (obr. 2), o ktorej sa v tomto stručnom príspevku zmienime.

Románske predhradie Spišského hradu (obr. 3) bolo vybudované po roku 1249 spišským prépoštom z podnetu Bélu IV. Vyše 100 m dlhé opevnenie podobnými meandrami ako na hornom hrade ohraničilo nižšie položený priestor západne od horného hradu, tiež na okraji relatívne rovnej skalnej plošiny. Do novoopevneného priestoru bola pojatá značná časť pôvodnej prístupovej cesty so svojim ostrým ohybom za novovybudovanou vstupnou bránou (obr. 4). Oproti nej na severnej strane sa nachádzal viacpodlažný obytný objekt.

Predhradie bez väčších stavebných zásahov a úprav, dožíva v tejto podobe pôvodnej až do druhej polovice 16. storočia, kedy po zmene majiteľov hradu, dochádza k radikálnej prestavbe a zmene funkcie predhradla a koniec koncov i k jeho spoločenskej degradácii. Najradikálnejším zásahom bola zmena komunikačnej trasy. Pôvodnú románsku bránu horného hradu zamurovali a prerazili novú bránu v západnom opevnení, ku ktorej vybudovali zložitú rampovú konštrukciu.

V novovzniklom voľnom priestore pred románskou bránou koncom 16. resp. začiatkom 17. storočia, naväzujúc na staršie konštrukcie vznikla nová veľká budova, ktorá v severozápadnej časti bola poschodová a v juhozápadnej mala jeden veľký priestor. Severozápadná časť využívala svah mala v nižšej polohe samostatnú miestnosť o rozmeroch 5,5×5 m, prístupnú z nádvorla komunikáciou vo svahu (obr. 5). Do miestnosti sa vstupovalo dverným otvorom rovnakej šírky ako malo jediné okno miestnosti t. j. 110 cm. Miestnosť bola zastropená tesne vedľa seba uloženými polguláčmi. V severozápadnom rohu miestnosti sa nachádzala podmurovka značne deštruovanej pece štvorcového pôdorysu o stranách 140×140 cm, vyhotovená z tehál, spájaných veľmi tvrdou maltou, ktorej dymovod bol pristavaný k severovýchodnému nárožiu románskej vstupnej brány (obr. 6). Miestnosť mala tehlovú dlažbu s vyhladeným maltovým poterom (Vallašek A.—Fiala A. 1975, s. 41 a n.).

V samotnej peci, ako aj v horizonte tehlovej dlažby sa nachádzalo väčšie množstvo hlinených fajok a ich fragmentov, ako aj kadluba na ich odlievanie. Pozoruhodné boli nálezy nepodarkov, ako aj sekundárne prepálené hotové výrobky. Uvedené skutočnosti dovoľujú iba jedinú interpretáciu funkcie objektu.

Všetky fajky z kolekcie nálezov na Spišskom hrade, ktorá obsahuje vyše 150 kusov, boli vyrobené z veľmi jemne plavenej hlíny, bez prísad a kvalitne vypálené.

Najčastejšie sú farby červenej — v rôznych odtieňoch, ale tiež farby čiernej, hnedastej, bielej a časté sú i glazované — s hnedou, žltou, bielou a zelenou glazúrou v mnohých odtieňoch.

Červené fajky boli vyrobené z jemne plavenej hlíny obsahujúcej kyslíčniky

**Obr. 5. Objekt dielne počas odkryvania.
Pohľad z juhu.**

Obr. 6. Interiér dielne.

železa. Po vypálení, aby dosiahli tmavší efektnejší vzhľad, natierali niekedy povrch voskom, zmiešaným so železitou hlinou.

Čierne fajky boli vyrobené z jemne plavenej hliny, ktoré ešte po vypálení naparovali resp. dymovali v slamennom ohni. Efektnú bodkovanú (pepito) úpravu dosiahli tak, že na vypálený povrch nahodili kašu z popola a potom naparovali. V miestach, kde bola kaša, ostala pôvodná farba.

V spôsobe výzdoby môžeme vyčleniť dva druhy:

- a) primárnu — výzdoba priamo v kadlube, odkiaľ sa odtlačení dostáva bezprostredne na výrobok,
- b) sekundárnu — kedy sa výzdoba dostáva na výrobok po vybratí z kadluby, buď pred vypálením — typárium, ozubeným kolieskom a pod., alebo po vypálení, rytím, alebo vyškrabávaním. Sem patrí i vzácny exemplár s letopočtom 1684— (obr. 7 č. 10).

Výzdoba je veľmi pestrá a variabilná. Najčastejšie sa vyskytuje výzdoba geometrická v rôznych kombináciách (obr. 7, č. 1—8; 8), častá je však i výzdoba rastlinná — listy, tulipán, vinič s hroznom, ruža (obr. 7, č. 12—15); výzdoba figurálna je vzácna, v kolekcii iba niekoľko kusov — orol, labuť (obr. 7, č. 9, 11, 8).

Podľa veľkosti možno nálezy rozdeliť do dvoch základných skupín:

- a) veľké — ktorých hlavička sa pohybuje okolo 5 cm a krk 3—5 cm,
- b) malé — hlavička do 3 cm a krk 2—3 cm. Do tejto skupiny patria fajky biele a glazované.

Hlavička fajok je vždy valcová, buď rovná, alebo rozšírená resp. esovite zúžená, s okrajom buď rovným alebo mierne zosilneným. Dno hlavičky býva guľaté, polguľaté, niekedy len veľmi mierne zaoblené temer rovné, zriedka i s plastickým rebrom. Krk fajky býva taktiež valcový, buď rovný, prípadne zosilnený, na konci vždy s prstencom rôznych veľkostí a tvarov, najčastejšie v tvare turbanu. Mnohé exempláre majú očko resp. očká na zavesenie (obr. 7, č. 6).

V dielni sa nachádzali i nepodarky, ktoré sa deformovali buď už pri sušení, alebo potom v peci. Menej kvalitná resp. málo vypracovaná hlina pri vypalovaní „vystrelovala“ a znehodnocovala výrobok. Nedbalé umiestnenie výrobku v peci zapríčiňovala ich spečenie.

Spočiatku sa fajky vyrábali ručne. No už veľmi skoro v priebehu 16. storočia nastupuje racionálnejšia výroba v kadlubách. Kadluby sa najčastejšie vyrábali z pálenej hliny, najmladšie z kovu, alebo oplechovaného dreva.

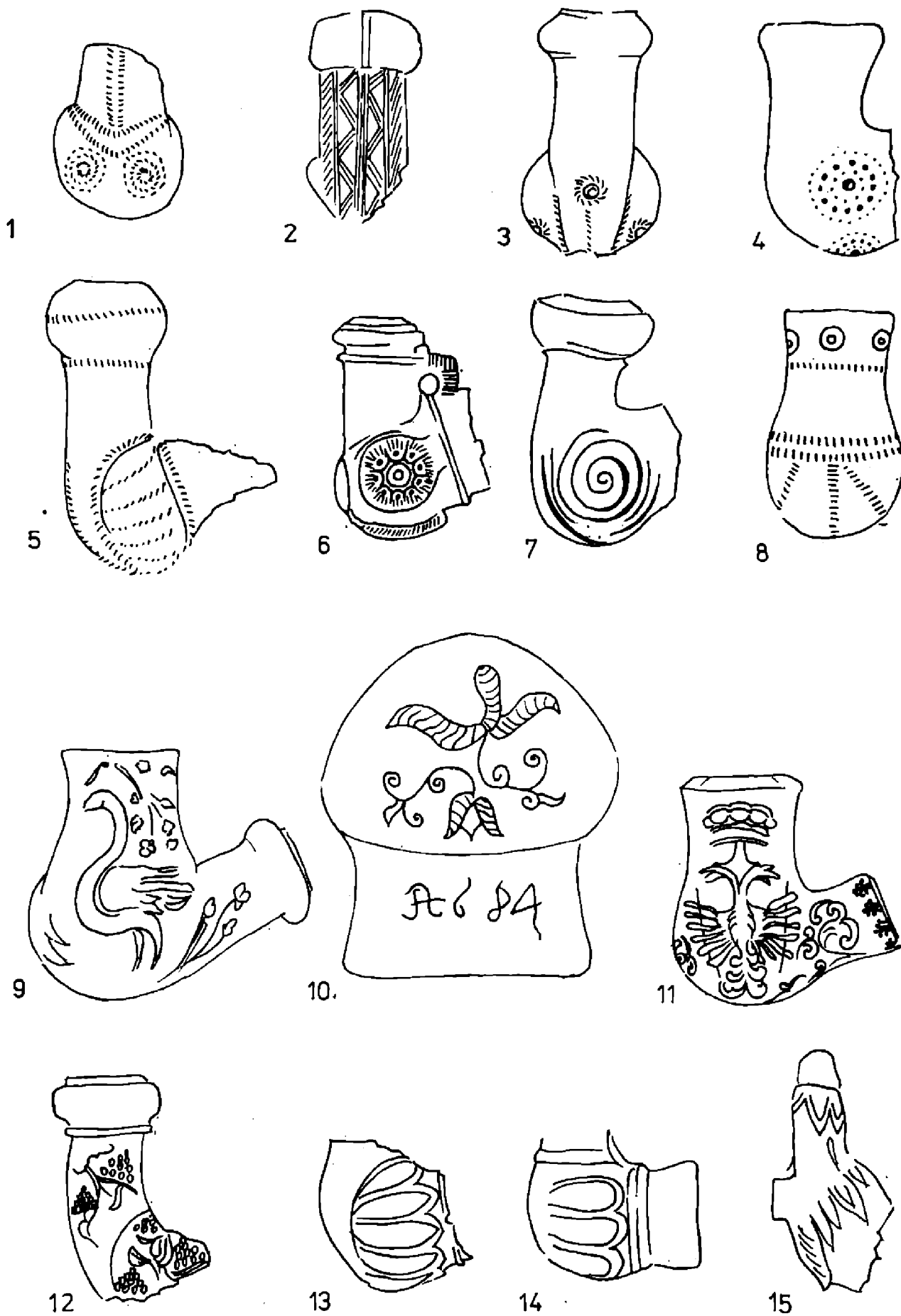
V Spišskohradskej dielni objavená kadluba bola vyrobená z hliny červenastej farby, mierne obdĺžnikového tvaru o rozmeroch 8×7×5 cm, na troch nárožiach s otvormi pre upevňovacie kolíky. (obr. 9).

Do naolejovaných kadlúb sa vkladali dobre očistené a uhnetené hlinené šúľky a obe časti kadlúb sa stlačili a zaistili upevňovacími kolíkmi. Otvory fajok sa dosiahli tak, že do surovej hliny sa cez otvory v kadlube vtlačali drevené prípadne iné formy. Po vysušení a vybratí z kadluby sa polotovar oškraboval, prebytočná hlina sa odstránila, prerazil sa otvor medzi hlavičkou a krkom, ozdobili a vypálili.

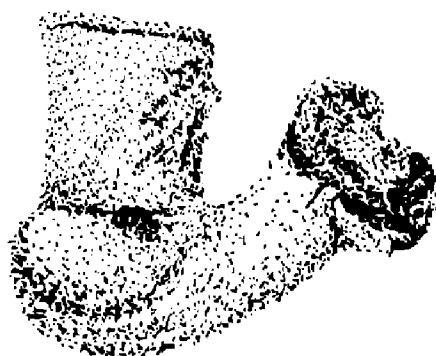
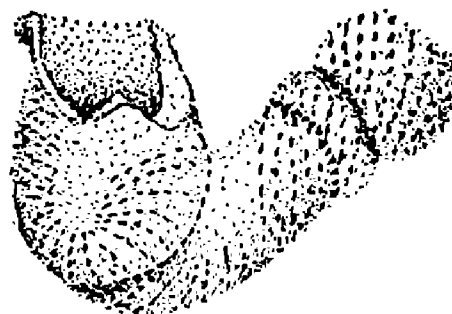
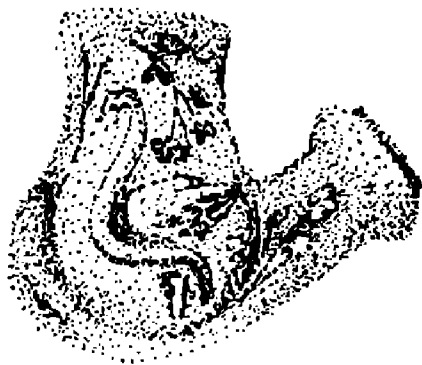
Dvojdielne fajky, tešiace sa väčšej obľube, ktoré tvorili výlučne nálezovú kolekciu na Spišskom hrade, opatrili po vypálení pipasárom, ktorý sa najčastejšie vyrábala z višňového dreva.

Dielňa na výrobu hlinených fajok na Spišskom hrade fungovala až do začiatku 18. storočia. Jej deštruovanie a zánik možno dať do súvisu s bojovými udalosťami pri Rákocziovskom povstaní.

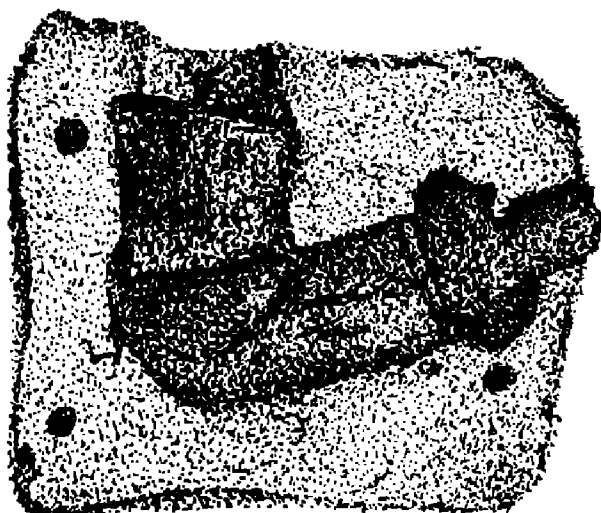
Napriek tomu, že všeobecne výroba ušľachtilých hlinených fajok postupne

Obr. 7. Výzdoba spišskohradských fajok, 1–8 výzdoba geometrická; 9, 11 výzdoba figurálna; 10 fajka s letopočtom 1664; 12–15 výzdoba rastlinná. Kresba R. Vallašeková.

Obr. 8. Tzv. fajky veľké s výzdobou figurálnou a geometrickou. Kresba R. Vallašeková.

Obr. 9. Diel kadluby na výrobu fajok. Kresba R. Vallašeková.

zaniká v priebehu druhej polovice 19. a nášho storočia a tiež napriek súčasným oprávneným zdravotným obmedzeniam, tabak postupuje vo svojej víťaznej ceste na celom svete ďalej.

Literotura

- Aschennbrenner H.—Stahl G., 1950: Handbuch des Tabakhandels, Oldenburg.
Kovács B., 1963: A Dobó István vármúzeum cseréppál. In: Az Egri múzeum évkönyve, I, 235—262.
Révai 1912: Révai Nagy Lexikona 5, Budapest, 645—652.
Tabak 1953: Tabak Fachbuch, Leipzig.
Takáts S., 1961: A dohány elterjedése a hazánkban. Művelődési tanulmányok a XV—XVII századbol, Budapest, 256—267.
Vallašek A.—Fiala A., 1975: Spišský hrad. Románske prehradie. Náložová správa a diel-
čie PPÚ. Archív ŠUPS-Bratislava.

Eine Werkstatt zur Herstellung tönerner Pfeifen auf der Burg Spišský hrad (Zipser Burg)

Als Urheimat der Tabakpflanze und ihres Genusses gilt allgemein Nordamerika, wo die reifen indianischen Zivilisationen dieser schönen Unsitte huldigten. Nach der Entdeckung Amerikas gelangten das Rauchen, Tabaksamen und tönerner Pfeifen durch Vermittlung von Seeleuten, Reiseforschern und Missionären auch nach Europa. Bei dem Heimischwerden der edlen Pflanze in Ungarn hat man nicht nur mit westlichen, sondern auch südlichen Einflüssen der Türken zu rechnen, die zumindest für bestimmte Gebiete entscheidend sein mochten.

Bei der Untersuchung der Burg Spišský hrad in der sogenannten romanischen nach dem J. 1249 erbauten Vorburg wurde eine Werkstatt zur Herstellung tönerner Pfeifen entdeckt. Nach den umfangreichen Umbauten der Vorburg ist im Raum vor dem ursprünglichen Tor der Oberen Burg am Ende des 16. bzw. Anfang des 17. Jh. ein Gebäudekomplex entstanden, in dessen Nordteil, diese Werkstatt in einem 5,5×5 m großen ebenerdigen Raum untergebracht war. In der NO-Ecke dieses Raumes, an der Frontseite, von wo aus man ihn betrat und das Licht kam, lag der Unterteil eines viereckigen 140×140 cm großen, destrukturten Ziegelofens.

Alle Pfeifen der Kollektion, die gegen 150 Fundstücke umfaßt, waren aus fein geschlammtem Ton hergestellt und ausgezeichnet gebrannt. Am häufigsten war die rote Farbe in verschiedenen Schattierungen, aber auch schwarze, braune und weiße Pfeifen kamen vor; häufig sind sie braun, gelb, weiß oder grün glasiert.

Der Dekor ist reich und variabel. Meist erscheinen geometrische Muster in verschiedenen Kombinationen, aber auch vegetabiler Dekor ist nicht so selten wie der figurale. Der Dekor wurde entweder primär — d. h. unmittelbar in der Form durch Abdruck — oder sekundär appliziert, wenn man ihn nach dem Herausnehmen der Pfeifen aus der Form, entweder vor dem Brennen mit Hilfe von Typenstempeln, Zahnrädchen usw. oder nach dem Brennen durch Ritzen oder Auskratzen herstellte. Hierher gehört auch ein Erzeugnis mit der Jahreszahl 1684.

Der Pfeifenkopf ist zylindrisch, gerade oder anders geformt. Der Boden ist rund, halbrund, manchmal fast flach, selten mit plastischer Rippe. Der Pfeifenhals ist ebenfalls zylindrisch, meist turbanförmig verstärkt. Die entdeckte Form war aus Ton erzeugt, 8×7×5 cm groß und mit drei Befestigungsbolzen versehen.

Die Werkstatt auf der Zipser Burg funktionierte bis in den Anfang des 18. Jh. Ihre Zerstörung hängt mit den Kämpfen im Laufe von Rákóczis Aufstand zusammen.

Trotzdem die Herstellung edler Tonpfeifen im Verlauf der 2. Hälfte unseres Jahrhunderts schrittweise erloschen ist, setzt der Tabak und das Rauchen seinen Siegeszug auf der ganzen Welt fort.

Abbildungen:

- Abb. 1. Burg Spišský hrad, Gesamtblick von Süden.
- Abb. 2. Grundriß der Burg mit Detail der Vorburg und Werkstatt zur Herstellung von Pfeifen.
- Abb. 3. Südteil der Vorburg während der Forschungen.
- Abb. 4. Eintrittsportal der romanischen Vorburg.
- Abb. 5. Werkstättenobjekt während der Freilegung. Blick von Süden.
- Abb. 6. Interieur der Werkstatt.
- Abb. 7. Dekor der gefundenen Pfeifen; 1—8 geometrischer Dekor; 9, 11 figuraler Dekor; 10 Pfeife mit der Jahreszahl 1684; 12—15 vegetabiler Dekor. Zeichnung R. Vallašeková.
- Abb. 8. Sogenannte große Pfeifen mit figuralem und geometrischem Dekor. Zeichnung R. Vallašeková.
- Abb. 9. Teil der Form zur Herstellung der Pfeifen. Zeichnung R. Vallašeková.

